

La trajectòria literària i intel·lectual de Francesc Almela i Vives a la postguerra

Josep BALLESTER

Universitat de València

Poeta, historiador, periodista, erudit, narrador i dramaturg, és, sense cap mena de dubte, l'intel·lectual més preparat i l'autor d'alguns dels llibres de poemes més significatius de l'anomenada «generació de 1930». El fet traumàtic de la guerra d'Espanya significà per a molts escriptors valencians, i en especial de la seua generació, la reclusió en el silenci o, en molts casos, el resignat abandó dels plantejaments literaris inicials. Almela i Vives, en canvi, continuarà la mateixa línia poètica, mai no compromesa explícitament amb cap avantguarda, i la nota més característica de la qual serà un escepticisme com més va més accentuat. A penes superats els primers anys de la postguerra, publica *La llum tremolosa* (1948) i *La columna i les roses* (1950) i, finalment, *Les taronges amargues* (1955). No hem d'oblidar que per aquesta època és designat acadèmic corresponent de la Real Academia Española, a proposta de Gregorio Marañón (l'any 1949), i uns anys després també de la Real Academia de la Historia, proposat ara per Ramón Menéndez Pidal. Si afegim que fou també corresponent de la Real Academia de la Historia de San Fernando, de Madrid, i de la de Bones Lletres de Barcelona, i encara de la Hispanic Society of America, de Nova York, no en caldrà més per a fer-se una idea del prestigi que va arribar a assolir en el món de la cultura oficial d'aquells anys. A això va contribuir no poc la versalitat dels seus talents: esmentem només, per exemple, que adquirí una estimable notorietat com a bibliòfil arreu de l'Estat espanyol i Amèrica amb la *Llibreria Valenciana* que inaugurà el 1941 i que, en uns quinze anys, edità quaranta-tres catàlegs, que contenien més de vint-i-dues mil fitxes.

La tasca periodística d'Almela i Vives, abans de la guerra d'Espanya, havia estat molt intensa a *La Correspondencia de Valencia*, l'*ABC*, *El Diari de Barcelona*, i d'altres. L'any 1945 és encarregat per la Sociedad Valenciana de Fomento del Turismo de reprendre la publicació de la revista mensual *Valencia Atracció*. Hi dedicà una interessant secció, «Glorieta», a la crítica i a la informació literària d'actualitat. De la direcció de la revista s'ocupà Almela sense interrupció fins que va morir. Els diaris de l'època elogiaren força la trajectòria d'aquesta publicació:

Valencia Atracción és, indudablement, una càtedra model de buena e inteligente valencianía. (...) Nada más justo que proclamar la gratitud de los buenos valencianos deben a V. A. y a quien silenciosa y pulcramente la hace: Almela y Vives.¹

L'any 1945 va publicar al Consejo Superior de Investigaciones Científicas la monografia *El bibliógrafo Justo Pastor Fuster*. El 1949 publica el que potser és el seu estudi més important dins la faceta de bibliògraf, *La bibliografía en España*, on ens trobem una gran recopilació de valuoses dades sobre l'obra de Bartolomé José Gallardo, de Pedro Vontel, de Menéndez Pelayo, i on veiem barrejats, amb el seu peculiar estil, erudits, literats, bibliotecaris, col·leccionistes i llibreters. Aquesta obra li valgué un premi de l'Ajuntament de València al millor llibre en prosa de caràcter no històric publicat a València l'any 1949. Cal esmentar també almenys dos treballs més d'aquest caràcter: *Notas sobre la bibliografía cervantino-valenciana* (1948) i la *Bibliografía de historias locales relativas al Antiguo Reino de Valencia* (1952).

Del seu interès per l'estudi de la literatura del país, ja n'havia donat prova fefaent al llarg dels anys anys vint i trenta en revistes com *Taula de Lletres Valencianes* i *La República de les Lletres*, o l'edició de l'obra de Jaume Roig, i també els llibres sobre Sant Vicent Ferrer, Lluís Vives o Teodor Llorente. A la postguerra, perfilà i aprofundí, tot afegint nous comentaris a *La literatura valenciana*, opuscle que havia publicat l'any 1934: *La literatura en Valencia durante la mitad del siglo XX* (1951) i el *Panorama històric de la literatura valenciana* (1955). Així mateix, hi va dedicar moltes pàgines a personatges històrics o a èpoques, com per exemple, el Cinc-cents de la ciutat de València. Entre els treballs d'aquesta temàtica hi destaquem: *Lucrecia Borja y su familia* (1942), *El «Llibre de Mustaçaf» y la vida en la ciudad de Valencia a mediados del siglo XVI* (1948) i *El duc de Calàbria i la seua cort* (1958). O aquell estudi pel qual va rebre l'any 1959 el títol d'Honorable Escriptor als Jocs Florals de Lo Rat Penat concedit per la Diputació de Barcelona al millor treball sobre «Els immigrants catalans en la milícia, el comerç i en les arts que destacaren durant l'Edat Mitjana al Regne de València». Intenta suplir per si mateix, en la mesura que li és possible, és clar, l'estat lamentable en què es troba la investigació al País Valencià. Uns anys abans ja havia denunciat aquesta situació: «...el panorama dels estudis històrics valencians no pot ésser més erm, més míser», apuntava a la revista *Taula*.

Davant d'Almela i Vives hi ha hagut un cert prejudici, pel seu «col·laboracionisme» amb les autoritats franquistes i també per alguns fets datats en començar la dècada dels seixanta. Això, que, a nivell estètic no ha

¹ Editorial de *Las Provincias* (21-5-1949).

afectat la seua poesia, sí que ha provocat que la seua obra haja tardat anys a ser considerada i revisada.

Des dels seus primers llibres de poemes es delaten les línies fonamentals que conrearà en els llibres posteriors, generalment caracteritzats per la preocupació formal i el distanciament irònic. Així ho constata Carles Salvador en prologar el seu darrer llibre (1955: 5-6):

En resseguir l'obra poètica d'Almela i Vives, ens adonem tot seguit d'unes constants que apareixen al llarg del seu desplegament: l'aticisme i la ironia.

Des del volum *L'espill a trossos* (1928) al present de *Les taronges amargues*, no trobareu en l'obra rimada d'Almela sinó un sol estil: clar, precís, senzill; hi trobareu sempre una suauíssima gràcia: subtileza mental, humor humaníssim, ironia.

En els llibres de després de la guerra, però, perd el joc i la factura d'uns poemes breus, bastits en clau humorística sobre un lleu suport metafòric, amb una tècnica molt pròxima a la de les *gregueries* de Ramón Gómez de la Serna. Va introduint-s'hi una òptica cada vegada més pessimista i amarga.

La sàtira de la retòrica modernista, que ja havia utilitzat abans, continua encara en *La columna i les roses*, on s'accentua la presència de cançons, romanços i poemes de to popular, però amb gran abundància de «cignes», «maragdes», «perles» i «ametistes», sempre en un registre burleta, tal vegada seguint aquell popularisme preconitzat per Josep Maria de Sagarra o Tomàs Garcés. Aquest llibre fou guardonat amb el premi «València» de la Diputació Provincial de l'any 1950, es va publicar en la col·lecció «Murta» de la Institució «Alfons el Magnànim». El primer poema, «La bella dama del museu», ens recorda «La bella dama del tramvia» d'*Auques i ventalls* de Josep Carner, i no solament pel títol, sinó per alguns elements distintius de l'humor del gran poeta del Principat, com és l'efecte de contrastos i el joc de les associacions de paraules o expressions típiques. El poema de Francesc Almela tracta de la recreació del captivament que li ha suggerit el quadre on està pintada una dama. Aquest encisament provoca en el jo poètic tota una sèrie de qüestions sobre la dama i els seus orígens d'ultramar. D'aquesta manera ens dibuixa una processó de personatges que passen per davant del quadre a contemplar-lo, però no tots ells amb la fascinació del poeta, i és aleshores quan apareix la vena irònic: «Una senyora amb pell clorítica / i cabellera de safrà / que té la traça tota exòtica / i un llibre obert en la mà»; o bé: «I t'examina un catedràtic / molt diplomàtic per saberut / que té el cervell un poc reumàtic». No deixa de percebre's en bastants dels poemes el matís escèptic amb què contempla l'home. En «Les donzelles grises», per exemple, al·ludeix a unes xiquetes òrfenes i al seu cru destí: «Aquesta vincladissa sota l'aire, / que estossega amb un ressò dels dos pulmons, /

serà temps a venir una drapaire / carregant papers pels carrerons»; o «Serà la trista fembra que s'atura / al carrer ofrenant carrer mesquí».

En tots els llibres del poeta ocorre allò que Fuster va comentar de *L'espill a trossos*: fins i tot quan Almela intenta ser un poeta líric «la serpentina verbal se li escaparà cap a solucions càustiques». Aquesta causticitat revela, a mesura que passen els anys, la seua visió amarga de la vida i de l'home, com ara en la majoria dels poemes de *La llum tremolosa*, recull que publicà després d'un silenci poètic de quinze anys. Ja en el pròleg-advertiment es queixa Almela que és una dissort ser poeta; però encara ho és més ser poeta al País Valencià, i sobretot, a l'extrem, ser poeta en català: «Però, fet i fet, hi ha dissorts que no depenen de la dissort humana: nàixer amb dos caps, trobar-se sobtadament enmig d'un terratrèmol, escriure i publicar versos a València i en valencià...»

Continuem percebent les característiques que anotàvem al primer poemari (1987: 21-24) (el to mofaire, aquella ironia delicada -propera a Guerau de Liost o a Josep Carner -que en provoca un lleu somriure), en moltes composicions líriques com, per exemple, «La finestra», on l'anècdota ens parla d'un llum encés en una finestra a altes hores de la matinada i el poeta es pregunta pel motiu: «Qui sap si una parella d'amants plens de dolçor»; o «Qui sap si un matrimoni vetlava pel perill / de vore que es moria de mica en mica el fill!»; o, tal vegada fos: «... si uns altres hòmens -renecs de malvestats-/ hi conspiraven per a desfer la humanitat!». Segurament, però, aquella llum a la finestra «era l'efecte lògic d'un senzill oblit...». També ens torna a sorprendre la ironia, com a observació burleta de la imatgeria del modernisme. I el seu sensualisme esteticista en poemes com «Vesprada de Diumenge» o «Nit»; en aquest darrer hi trobem el joc irònic amb elements mitològics: «I el camí de llet barata / lacticini per orxata / de xufes (que entren a mil.../ [...] Na Selene, sufocada,/ és talment mitja tallada / roja de meló d'Alger». Això mateix fa en «Com mitològica Amfitriona», on poetitza sobre una vulgar sardina. O el text «A tu, a tu», del qual Josep Ombuena apunta a *Jornada*:

este librito de versos quedaría ya sobradamente justificado aunque sólo contuviese la composición *A tu, a tu*. Es una execración sobrecogedora, brutal, anonadante, inflada, escapada sin sordina ni mixtificación del alma. Invito a quienes piensen que el valenciano es sólo un idioma jocoso, blandengue, sainetoso, horro de jerarquía literaria, a que la lean con detenimiento.

El darrer llibre editat d'Almela i Vives, *Les taronges amargues*, amb un títol revelador en la seua trajectòria poètica, fou publicat a Barcelona l'any 1954, en l'editorial Barcino. Aquell recull culmina el procés de progressiva intel·lectualització i fredor de les imatges que es pot apreciar en els llibres

anteriors, com també un treball més acurat a nivell estilístic i formal, amb una preocupació més accentuada pel pas del temps i una desesperança cada vegada més aguda davant la incertesa del futur: tot allò que per al jo poètic jove eren «finestres» ara s'ha convertit en «portes», generalment tancades i suscitadores d'amargues interrogacions:

Què amaga aquella porta no mai fluixa
amb sos llenços de fètida negror
[...]
Què amaga aquella porta amb teranyines
que del fustam han fet llur paradís?

L'impenitent escepticisme i la ironia són els trets característics que ens aporten els versos de l'autor de *Les taronges amargues*: «Així trobem la filosofia d'Almela emmotllada en versos de factura clàssica, que és la de l'home madur i savi que es mira el Gran Teatre del Món pel forat de la ironia, o sia de la manera més intel·ligent de completar i qualificar les coses, els animals i les persones, els personatges i personetes que pul·lulen» (Salvador, 1955: 8). La subtil corrosió és, doncs, una de les aportacions que Almela i Vives fa, a la llarga tradició d'aquest aspecte, en la literatura catalana. El poeta intentà desintoxicar l'ambient d'embalum modernista i del floralisme més querat. D'aquesta manera, el joc irònic es converteix en un component renovador dins de la literatura «regionalment» valenciana del seu temps.

La derrota republicana va encaminar a l'exili un cert nombre d'autors valencians de la pre-guerra: Eduard Boïl i Navarro, Frederic Minyana, Emili Gómez Nadal, els germans Castanyer i Fons, Francesc Puig Espert, Josep Bolea, Felip Melià i Bernabeu i d'altres. Alguns d'ells tornarien després temporalment o permanent i, fins i tot, mantindrien la llengua en les seues obres literàries. D'altres escriptors que quedaren a l'Estat espanyol van haver de patir presó o depuracions burocràtiques i professionals (cal destacar Manuel Sanchis Guarner, Maximilià Thous, Adolf Pizcueta, F. Almela i Vives, Gonçal Castelló, Bernat Artola, Ernest J. Martínez Ferrando, Miquel Duran etc.). Al mateix temps, hi hagué escriptors que no van tenir cap problema d'adaptar-se a les circumstàncies que el nou règim imposava. Són aquells escriptors que hom ha qualificat de «ratpenatistes dòcils»: Josep Monmeneu, Jesús Morante Borràs, Enric Duran i Tortajada, Ramon Andrés Cabrelles, etc. D'altres van haver de restar en silenci per sempre: Miquel Duran i Tortajada i Enric Navarro Borràs. Una menció mereixen els escriptors que immediatament passaren al castellà: Joan Beneyto i Pérez, Salvador Carreres i Zacaes, Francesc Carreres de Calatayud, i Vicent Genovés i Amorós. Després d'aquest esquemàtic panorama de les posicions

d'alguns dels escriptors, cal matisar l'actitud d'Almela i Vives, que, a partir de la postguerra, alterna el castellà i el català, tant en l'obra erúdita com en la de creació. El primer llibre de poemes que publicà, després de la Guerra d'Espanya, fou *Lidia de toros y versos* (1945). Si fem un repàs per les publicacions periòdiques d'aquell temps on col·laborà el nostre escriptor és bastant eloqüent. Posem, per exemple, l'*Almanac de «Las Provincias»*: publica «Illa incògnita», poema guardonat amb la Flor Natural de Lo Rat Penat del 1950.² Pràcticament tota la resta, és a dir poemes i articles, en castellà: és un indicatiu clar del canvi de posició envers la llengua pròpia. Adolf Pizcueta (1990: 39) comenta alguns motius, que podríem tenir en compte, per explicar-nos aquesta modificació en el seu quefer:

No es pot negar, però, algunes característiques temperamentals, difícils, degudes a la seua introversió. Evidentment, després de la guerra patí un complex d'amenaques reals o imaginàries, com a conseqüència de la seua activitat anterior. Però, qui va estar lliure d'aquesta preocupació? En alguna ocasió en féu confidències en aquest sentit. El fet és que tot i ésser el funcionari de l'Arxiu Municipal més qualificat de bon tros, no va ser nomenat Cronista de la Ciutat. Els seus mereixements indiscutibles, la seua important obra d'erudició i de cultura no li va servir de res. És normal que visqués amargat.

A més a més, també podem afegir tota una sèrie de circumstàncies que es donaven a l'escarrassit ambient literari de l'època: l'enfrontament que hi va haver entre, d'una banda, els directors de l'editorial Torre, X. Casp i M. Adlert, i d'altra banda C. Salvador i el grup d'escriptors de les promocions anteriors a la guerra, la majoria relacionats amb Lo Rat Penat. Aquest tingué una virulència important, encara que, com hem apuntat (1992 b), solament tindrem una visió bastant ampla dels fets quan isquen a la llum tota una sèrie de papers i d'escrits particulars dels protagonistes de la trifulga. Una de les càrregues més violentes per part d'Adlert en contra del grup d'escriptors de la promoció més vella, és el conegut article que publicà en el número 21 de la revista *Ariel* («La literatura valenciana com a excepció i com a normalitat»), segons el qual, al País Valencià, es practicaven dues literatures; dins d'una d'aquestes es trobaven dues subespècies infraliteràries, l'anomenada literatura fallera i la literatura ratpenatista, i totes dues tenien en comú «un primordial i absolut desconeixement de la llengua [...], i una, també comuna, tònica de mal gust» Aquella que Adlert considerava una literatura normal era la «posició estètica de Xavier Casp» i el grup de joves al voltant de l'editorial Torre. Aquesta posició de la nova promoció es basava en l'enfrontament en contra de la mediocritat, i considerava la literatura feta al País Valencià com «una literatura normal que cal judicar-la amb les mateixes normes

² *Almanaque de «Las Provincias» para 1951.*

que qualsevol altra, i per tant, cal tenir en la seua producció, les mateixes exigències lingüístiques i els mateixos rigorismes estètics que en totes les literatures». Adlert col·locava dins de la vessant de la subliteratura escriptors com C. Salvador i F. Almela, tots ells «barrejats amb els pseudoliterats de la més ínfima categoria.»

Pel que sembla, l'enfrontament de tots dos grups tingué un gran furor a nivell personal i a nivell de la ciutat de València. El mateix Fuster, anys després, ha comentat que «el canibalisme verbal fou fantàstic», i així es desprén d'una nota que es publicà a *Almanaque de Las Provincias para 1950*, que descriu cada any les activitats i actes que havia realitzat Lo Rat Penat l'any anterior: «No obstant, hem de lamentar l'actitud de menyspreu d'alguns, molt pocs, és cert, escriptors i poetes valencians, que han fet befa dins i fora de València, de tota la nostra labor. Que Déu els perdone el posat de superhomes i de superintel·lectuals». Un altre atac enverinat és l'article que Miquel Adlert va publicar en una miscel·lània d'homenatge a Carles Riba, en complir seixanta anys. Pretén fer l'autor una panoràmica dels escriptors més importants de la literatura catalana al País Valencià en els primers anys de la postguerra. Tanmateix, realitza una altra cosa ben diferent. Des de les primeres línies de l'article, ataca els escriptors de les promocions anteriors («són molt pocs els noms [...] que a hores d'ara, per llur vàlua absoluta, es mantenen junt als jóvens»), i fa una apologia desmesurada en favor de l'obra de Casp; de les tretze pàgines que té l'article, n'hi ha pràcticament sis dedicades al seu amic inseparable. Només parla d'aquells escriptors que han publicat a l'editorial Torre, i de les promocions anteriors tan sols s'ocupa d'Ernest Martínez Ferrando i de Bernat Artola. Carles Salvador i F. Almela i Vives no hi són ni mencionats. Aquesta actuació dóna una visió bastant deplorable de les relacions humanes d'aquell món literari, com molt bé apunta E. Martínez Ferrando, en una carta dirigida a Joan Fuster per aquella època:

Parlant segons el que vostè em diu, aqueix treball en el que Adlert converteix en Himalaia a Casp el trobe lamentable i dóna a entendre un ambient més lamentable encara a València. D'aquesta se'n podria dir: 'La ciutat del Micalet o el triomf de la mala llet'. Tot plegat fa pena.³

En la correspondència entre M. Ferrando i J. Fuster no solament es té aquesta negativa opinió sobre Adlert, sinó, com ja hem apuntat, (1992 b) Almela i Vives no se salva d'aquest dictamen, per les seues actuacions rancunioses i pel seu

³ En la carta (datada a Barcelona el 19-V-1955) encara podeu llegir més opinions sobre el lamentable ambient literari valencià de l'època: «...Tants poquets som i ve a convertir-se València en un irrisori camp de batalla de pamflets».

col·laboracionisme amb les autoritats franquistes:

Junt amb la seua carta venia una altra d'Almela Vives sol·licitant-me un exemplar per tal com s'havia assabentat de la publicació per un article aparegut a la premsa de València. M'indignà la seua manca de generositat silenciament el nom de l'autor; era cosa que res li costava. Em fa l'efecte que aquest procedir d'Almela és sistemàtic perquè l'hi he observat en altres ocasions sobre diverses persones, Quina València! (datada a Barcelona, 17-IX-1954).

O:

A mi, els conformistes amb un tal estat de coses [com l'Almela] em produeixen indignació. Llur col·laboracionisme és força vituperable» (datada a Barcelona, 1-V-1954).

Pràcticament una dècada després, l'any 1963, aquestes paraules de M. Ferrando a Fuster, prenen un major significat. Almela i Vives, a propòsit de la publicació de *El País Valenciano* de l'escriptor de Sueca, es converteix en un dels inspiradors d'una forta campanya contra Fuster. El ressort és l'article publicat a *Levante*, al suplement «Valencia» 2 de febrer, sota el títol «Un libro sobre el País Valenciano», sense signar, escrit, però, per Almela. Hi farem un petit resum de la seua escomesa. La primera puntada fa referència a l'estil fusterià: «si acaso hay en el libro páginas un tanto improvisadas o precipitadas, no faltan algunas con delectación, sobre todo para describir paisajes. Entonces la prosa aparece completamente dominada por el poeta que es Joan Fuster, el cual —dicho sea de pasada— se expresa en castellano con un estilo más rico y matizado que cuando escribe en... otro idioma». No necessiten comentaris els mots anteriors. Després fa al·lusió al to i manca de respecte que té el llibre per qüestions molt serioses: «Uno de los atractivos de *El País Valenciano* para cierta clase de lectores, consistirá seguramente en la falta de respeto con que el autor habla de cosas respetables y en el desparpajo con que emite las opiniones más irrazonadas». Almela, que havia estat president de Nostra Parla o vice-president de l'Agrupació Nacionalista Escolar, un dels signants de les Normes de Castelló i clar defensor de la unitat de la llengua, a l'article, ha canviat radicalment la seua posició: «Con gran desenvoltura y sin cortapisas de ninguna clase defiende el autor la tesis catalanista en el sentido que, por ejemplo, encierran las siguientes líneas: Lo valenciano —testimonios, la bandera y la cultura, el idioma y la vocación— no es sino lo catalán asentado, y un poco reblandecido,(...) Consecuentemente con su prejuicio el autor llama catalana a la que Sanchis Guarner denomina la llengua dels valencians. Y aquello una y otra vez, con machacona insistencia». Així, en lloc de fer una crítica seriosa del llibre, trau del context tota una sèrie de frases de Fuster, tot presentant-lo davant els lectors com un valencià traïdor, que menysprea la seua terra. L'endemà Josep Ombuena, director de *Las*

Provincias, va reproduir l'article. D'aquesta manera, començava una llarga campanya contra Fuster que tingué el moment més àlgid el dia de Sant Josep, quan cremaren la falla de la plaça de l'Ajuntament l'efígie de l'escriptor de Sueca.

Fet i fet, hem pogut comprovar a través d'elements biogràfics, de l'obra erudita i de la creació, el paper d'un autor remarcable en la història literària recent dels valencians. Encara que no resulta gens fàcil d'analitzar els tres vessants d'una personalitat tan complexa, introvertida i pendular, almenys en els darrers anys de la seua vida i en la situació cultural, tan lamentable, de la postguerra valenciana. A més, si afegim la prevenció de què ha estat objecte la seua persona i la seua obra, encara ens confirma més pregonament aquesta dificultat. Adolf Pizcueta (1990: 39-40), tot apuntant més circumstàncies per comprendre la personalitat d'Almela, ens diu que després de la publicació de *València y su reino*: «L'autor, com a conseqüència de l'esforç, quedà aclaparat, amb un desequilibri que preocupà prou la seua família. En aquest llibre bolcà el seu ressentiment, atiat per alguns amics que arribaren a tindre ascendent sobre ell a força de llagoteries. La seua intervenció en l'atac de «Las Provincias» a Joan Fuster, sembla certa i és coneguda. Tot això li ha valgut els comentaris pòstums, que si en part estan justificats, no són plausibles a l'hora de valorar una vida tan fecunda i meritòria com la seua».

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ADLERT, M. (1951): «La literatura valenciana com a excepció i com a normalitat», *ARIEL*, 21, pp. 29-30.
- ADLERT, M. (1954): «L'actual literatura catalana al País Valencià» dins *Homenatge a C. Riba en complir seixanta anys*, Janés, Barcelona, pp. 105-117.
- ALMELA I VIVES, F. (1963): «Un libro sobre el País Valenciano», *Levante*, 2-II-1963.
- BALLESTER, J. (1987): «Introducció» i edició a *F. Almela i Vives, Obra poètica*, IVEI, València.
- BALLESTER, J. (1992 a): *Temps de quarantena*, Tres i Quatre, València.
- BALLESTER, J. (1992 b): «Entre Lai i Èdip: a propòsit de l'enfrontament generacional en la postguerra al País Valencià», *Miscel·lània M. Sanchis Guarner*, PAM, Barcelona, (2a edició), pp. 225-239.
- FUSTER, J. (1956): *Antologia de la poesia valenciana (1900-1950)*, Selecta, Barcelona.

- FUSTER, J. (1982): «Pròleg» a la segona edició de *L'espill a trossos*, de F. Almela i Vives, Tres i Quatre, València, pp. 7-10.
- GASCÓ-CONTELL, E. (1959): «El admirable caso de Almela y Vives», *Estafeta literaria*, 15-X-1959.
- PIZCUETA, A. (1990): *Memòries fragmentàries*, ACPV/ FDH, València.
- SALVADOR, C. (1955): «Pròleg» a *Les taronges amargues*, de F. Almela i Vives, Barcino, Barcelona, pp. 5-6.
- SOLER I GODES, E. (1960): *Bio-bibliografia de F. Almela y Vives*, València.